

Nailə ƏSKƏR

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutunun əyani doktorantı

E-mail: qaracantali@live.com

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA “KOROĞLU” TƏDQIQATLARI

Açar sözlər: “Koroğlu” dastanı, variant, tədqiqat, nəşr, toplama, folklor

SUMMARY

“KOROĞLU” RESEARCH IN FIRST HALF OF XX CENTURY

The most extensive works of epic folklore are epic folkloric epics that are transmitted through the ashugs, which have a great historical background and heroism. From this point of view, we can say that the epic “Koroghlu” is one of the epics that has been widely spread among Turkish people and included in their epic creation. Collecting, publishing and research works in the South Caucasus since the early years of the twentieth century have become even wider than the first decades of the Soviet power and have become a separate research area. In this area works of scientists and researchers of the period: V. Khulufu, H. Alizade, M. Rafili, A. Rajabli, A. H. Tahirov, S. Mumtaz, M. Tahmasib and others are very big. From the first decades of the twentieth century, many stories have been printed. There are extensive research works and scientific research in this area. In this article, widely-acclaimed researches in the first half of the 20th century were categorized, and new publications, and new information were provided.

Key words: “Koroghlu” epic, variant, research, publication, collection, folklore

РЕЗЮМЕ

“КОРОГЛУ” ИССЛЕДОВАНИЯ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Эпопея эпического фольклора, переданная ашугами в традицию рассказывания, эпоху великих исторических событий и героизма, является наиболее великолепным произведением фольклора. С этой точки зрения эпопея “Кероглу” является одной из эпопей, которая получила широкое распространение среди тюркских народов. Сбор, публикация и исследовательские работы на Южном Кавказе с первых лет двадцатого века стали еще шире, чем первые десятилетия советской власти, и стали отдельной областью исследований. В этой области очень велики труды ученых и исследователей того периода: В. Хулуфлу, Х. Ализаде, М. Рафили, А. Раджабли, А. Х. Тахиров, С. Мумтаз, М. Тахмасиб и другие. С первых десятилетий двадцатого века было напечатано много сказаний. В этой области проводятся обширные исследования и научные исследования. В этой статье широко признанные исследования в первой половине 20-го века были классифицированы, и были опубликованы новые публикации и новые поиски.

Ключевые слова: эпос “Кероглу”, вариант, исследования, публикация, фольклор

Məsələnin qoyuluşu. XX əsrin ilk illərindən Cənubi Qafqazda davam edən toplama, nəşr və tədqiqat işləri sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra daha da genişlənmiş və koroğluşünaslıq ayrıca bir tədqiqat sahəsi halına gəlmişdir. Bu sahədə dövrün tədqiqatçıların: V. Xulufu, H. Əlizadə, M. Rəfili, A. Rəcəbli, Ə. H. Tahirov S. Mümtaz, M. Təhmasib və başqalarının əməyi çox böyükdür. XX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq dastanın bir çox qolları çap olunmuşdur. Bu sahədə xeyli tədqiqat əsərləri yazılmış və elmi araşdırmalar aparılmışdır. Məqalədə XX əsrin ilk yarısında geniş vüsət almış tədqiqatlar təsnif edilir, yeni nəşrlər, müasir axtarışlar, söyləyicilər, toplayıcılar haqqında məlumat verilir, dastanın eyni zamanda Azərbaycanın kənarında yayılması tarixindən bəhs edilir.

İşin məqsədi. Söyləyicilik ənənəsinə bağlı olaraq aşıqlar tərəfindən ifa edilən, böyük tarixi hadisə və qəhrəmanlıqları bugünümüzdə daşıyan dastanlar epik folklorun ən irihəcmli əsərləridir. Bu baxımdan “Koroğlu” dastanı da türk xalqları arasında geniş yayılmış, onların epik yaradıcılığına daxil olmuş dastanlardan biridir. Dastanın toplanması və araşdırılmasına başlanması XIX əsrin ilk yarısına təsadüf edir. Bu əsrdə dastan Avropaya ayaq açmış və ingilis dili ilə yanaşı, müxtəlif Avropa dillərində çap olunmuşdu. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycandan və Zaqafqaziyadan yazıya alınmış qollar, eyni zamanda aşıq repertuarında yaşayan və XX əsrin ikinci yarısına qədər toplanılması davam edən variantlar “Koroğlu” dastanının əsas mətnlərini təşkil edir. XX əsrdə də “Koroğlu” dastanı haqqında araşdırmalar davam etmişdir.

Tiflisdə çıxan “Kavkaz” qəzetinin 1903-cü ildəki nömrəsində “Koroğlu” dastanı haqqında yazı çap olunmuşdur (32). “Koroğlu” haqqında əfsanə” adlanan bu mətn əslində “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunun bir variantı idi. P.Krasov adlı müəllifin çap etdirdiyi mətn qısaldılmış əhvalatlarla bu qolun süjetini əhatə edirdi. “Koroğlu” dastanının Azərbaycan versiyasına bağlı variantları arasında qolların sayı müxtəlifdir. Təbriz variantında (Tiflis nüsxəsi) 28 məclis (qol), Paris nəşrində (Xodsko nəşri) 13 qol mövcuddur. Bundan başqa, dastanın V.Xulufu (1929) nəşrində 10 qol və epizod (9, 18), H.Əlizadə (1940, rusca; 1941, Azərbaycanca) nəşrində 14 qol, M.Təhmasib nəşrində (1949, 1956) 17 qol vardır.

Sovet dövründə “Koroğlu”nun aşıq repertuarında olan qolları toplanılmağa və nəşr edilməyə başlandı. Bu sahədə V.Xulufu, H.Əlizadə, A.Rəcəbli, Ə.H.Tahirov S.Mümtaz (dsatanı toplayıb, amma nəşr etdirməyib), M.Təhmasib və s. alimlərin əməyi böyükdür. S.Mümtaz dastanın bir çox variant və versiyalarını tədqiq etmiş, sovet və Azərbaycan alimləri ilə fikir mübadiləsi etmiş, əldə etdiyi qənaətlərini belə ümumiləşdirmişdir: “Koroğlu” motivlərinin təhlili bizə bu nəticəni verir ki, bu dastan çox işlənmiş, çox dağılmış, çox təhriflərə uğramış və içində növ-növ ünsürlər qarışmışdır” (24, 178).

Azərbaycan koroğluşunaslığında müstəsna xidmətləri olmuş araşdırmaçılardan bir də Vəli Xulufudur. “Koroğlu” dastanının ilkin toplanma, nəşr işi demək olar ki, onun adı ilə bağlıdır. V.Xulufu 1920-ci illərdə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin Folklor şöbəsinə başçılıq etmişdir. Həmin illərdən də onun toplayıcılıq və nəşirlik fəaliyyəti başlamışdır. İlk dəfə 1927-ci ildə “Koroğlu” dastanının iki qolunu – tovuzlu Aşiq Hüseyn Bozalqanlıdan yazıya aldığı “Bağdad səfəri” və “Toqat səfəri” qollarını söyləyicinin tərcümeyi-halı və şeirlərindən nümunələrlə bir yerdə çap etdirmişdir (17). Bundan iki il sonra V.Xulufu 1929-cu ildə tovuzlu Aşiq Əsəddən topladığı “Dərbənd səfəri” və “Dəli Koroğlu ilə Bolu bəy” adlı iki qolu da əlavə edərək dastanın bitkin dörd qolunu, həmçinin altı qolun və iki qısa mətnin məzmununu əhatə edən kitabı Azərnəşrdə çap etdirdi. Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə çap olunan bu nəşrə V.Xulufu “İkinci çapa qeyd” və “Başlanğıc əvəzinə” ön söz yazmışdır. Bu yazılarında o, dastanın yayılma arealı, tədqiqat tarixi, qəhrəmanın mənşəyi, xalq arasında yaşayan Koroğlu rəvayət və məsəlləri haqqında yazmışdır. Bundan başqa, sonda “Gürcüstan türklə-

rindən Koroğlu” başlığı altında “Bir iki söz” adlı Gürcüstandan toplanmış dastan mətni və yeddi başlıqda əlavələr vermişdir. Əlavənin beşində dastana birbaşa və ya dolayısı ilə aid olan başqa mənbələrdən əldə edilmiş şeirlər, ikisində isə dastan söyləyicisi aşıqların geniş tərcümeyi-halı verilmişdir (16; 23). “Koroğlu” dastanının sovet dövrü tədqiqatçılarından olan Abbas Rəcəbli 1937-ci ildə şəmkişli aşıq Hüseyndən dastanın 3 qolunu yazıya almış və bu mətn dövrü mətbuatda çap olunmuşdur. Dolğun süjet xətti ilə seçilən bu qollar uzun müddət diqqətdən kənar qalmış, nəhayət, 1999-cu ildə kitab şəklində çap olunmuşdur (20).

XX əsrin 30-cu illərində “Koroğlu” mətninin toplayıcılarından biri də Əli Heydər bəy Tahirovdur. O müxtəlif aşıqlardan və dastan söyləyicilərindən dastanın üç qolunu toplamış və arxivlərə vermişdir. Ə.H.Tahirovun topladığı qollar “Koroğlu” kitablarının müxtəlif nəşrlərinə daxil edilmişdir. Mikayıl Rəfilinin müəllifi olduğu “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi oçerklər”i 1940-cı ildə işıq üzünə görmüşdür. Kitabda “Koroğlu” dastanı barədə mülahizələrə də yer verilmişdir. Müəllifin fikrincə, dastan tarixi hadisələrlə səsleşir, Azərbaycan xalqının Türkiyə sultanları və İran şahlarına qarşı yönəlmiş kəndli üsyanlarından alovlandığı və XVI-XVII əsrlərin tarixi hadisələrindən bəhs edir (33).

“Koroğlu” dastanının xalq arasından, aşıqlardan toplanıb yazıya alınmasında folklorşünas Hümət Əlizadənin də böyük rolu olmuşdur. Qısa ömrünün böyük hissəsini bölgələrdə toplayıcılıq fəaliyyəti ilə keçirən folklorşünas bir-birindən dəyərli folklor materialları toplamış, nəşr etdirmişdir. Bunların arasında “Koroğlu” dastanının qolları da olmuşdur. Dastanın bir neçə qolunu 1940-cı ildə “Gənc nəsil” jurnalında “Koroğlu. Xalq variantı” (21; 22) adı ilə çap etdirən folklorşünas, elə həmin il dastanı rus dilində (31), bir il sonra isə Azərbaycan türkcəsində (12) kitab şəklində çap etdirdi. 13 qoldan ibarət olan rusca mətni Əziz Şərif tərcümə etmişdir. Azərbaycan dilində mətnə bir qol daha (Koroğlunun Bəyazid səfəri) əlavə edilərək 14 qol həcmində çap olundu.

H.Əlizadə folklor materiallarının toplanması prinsiplərinə əməl edərək mətnləri hansı tarixdə və hansı bölgədən, kimdən topladığını dəqiqliklə göstərmişdir. O, “Koroğlunun İstanbul səfəri” qolunu 1935-ci ildə Şamaxıda Aşıq Abbasdan, “Koroğlunun Aşıq Cünun” qolunu 1938-ci ildə Qazaxda Aşıq Əlidən, “Koroğlunun Türkmən səfəri” qolunu 1934-cü ildə Qazaxda Aşıq Əlidən, “Koroğlunun Dəmirçioğlu” qolunu 1938-ci ildə Tovuzda Aşıq Mirzədən, “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qolunu 1938-ci ildə Gəncədə Aşıq İbrahim Qaraçı oğlundan, “Koroğlunun Toqat səfəri” qolunu 1939-cu ildə Qazaxda Aşıq Əlidən, “Koroğlunun Ərzincan səfəri” qolunu 1938-ci ildə Ermənistan SSR-in Axtı rayonunda Aşıq Sadiqdan, “Koroğlunun Bağdad səfəri” qolunu 1938-ci ildə Gəncədə Aşıq İsmayıldan, “Koroğlunun Rum səfəri” qolunu 1934-cü ildə Qazaxın Çanaqlı kəndində Aşıq Məhəmməddən, “Koroğlunun Bəyazid səfəri” qolunu 1934-cü ildə Qazaxlı Aşıq Əlidən, “Koroğlunun Dərbənd səfəri” qolunu 1938-ci ildə Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində Şair Vəlidən, “Koroğlunun qocalığı” qolunu 1934-cü ildə Qazaxda Aşıq Əlidən topladığını qeyd etmiş və qeydlərini belə də indeksləşdirmişdir.

Azərbaycan “Koroğlu”sundan bəhs edərkən onun əsas cəfəkeşlərindən biri folklorşünas alim Məmməd Hüseyin Təhmasib haqqında, onun koroğluşünaslıq fəaliyyəti haqqında da mütləq danışmaq lazımdır. “1940-cı illərin sonlarından etibarən Azərbaycan koroğluşünaslığının inkişafı sıx şəkildə böyük folklorşünas alim Məmməd Hüseyin Təhmasibin adı ilə bağlıdır” (9, 34). Onun fəaliyyəti iki şaxəli idi: həm dastanın mətninin toplanması, tərtibi, nəşri işləri, həm də dastanın tədqiq edilməsi. M.H. Təhmasib 1941-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu” kitabına (26, 3-5) yazdığı ön sözdə Koroğludan da bəhs etmişdir. 1943-cü ildə isə o, “Koroğlu qoşmaları” (19) adlı kitab çap etdirmişdir. Sonradan dəfələrlə təkrar (10; 13; 15; 18) çap olunmuş “Koroğlu” dastanının 1949 və 1956-cı illər nəşrləri (14; 11) bu sahədə görülmüş ən kamil nəşrlər kimi eposun tanınmasında, sevilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1965-ci ildən başlayaraq beş cilddən ibarət Azərbaycan dastanları çap olunmağa başlandı. M.Təhmasib I və II cildləri Ə.Axundovla birgə nəşrə hazırlamışdır, I cildə ön söz mahiyyətində giriş yazmışdır (27, 5-16). IV cildin – “Koroğlu” dastanının tərtibi isə bütünlüklə M.Təhmasibə məxsusdur (28, 5-18). Alim bu xalq yaradıcılığının şah əsərini nəşrə hazırlayarkən onu sosializm realizmi ideologiyasının təsirindən xilas etmək lazım olduğunu bildirdi. “Kitabi-Dədə Qorqud”un taleyinin təkrar yaşanmaması üçün “Koroğlu”nu təzyiqlərə məruz qoymamaq lazım idi. Tərtibçi müxtəlif üsullarla onu sovet ideologiyasından xilas edə bildi. Kitab Həmid Araslının redaktorluğu altında nəşr olunmuşdur.

M.Təhmasibin tərtib etdiyi “Koroğlu” dastanı 17 qoldan ibarət idi: “Alı kişi”, “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Koroğlunun İstanbul Səfəri”, “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi”, “Koroğlunun Ərzurum səfəri”, “Eyvazın Çənlibelə gətirilməyi”, “Durna teli”, “Həmzənin Qıratı aparması”, “Məhəbbət xanımın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun Bəyazid səfəri”, “Qulun qaçması”, “Düratın itməyi”, “Koroğlu ilə Bolu bəy”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Koroğlunun Dərbənd səfəri”, “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi”, “Koroğlunun qocalığı”. “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Qulun qaçması”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməyi” qolları bu nəşrdə yeni idi.

“Koroğlu”nun M.Təhmasib variantı Hümmət Əlizadə nəşrindən və əvvəlki nəşrlərdən fərqlənir. Bu nəşrdə “Koroğlu”nun 17 qolu verilir. Burada Hümmət Əlizadə nəşrində olmayan “Koroğlu ilə Dəli Həsən”, “Qulun qaçması”, “Koroğlunun Qars səfəri”, “Hasan paşanın Çənlibelə gəlməsi” qolları da var. Qeyd edildiyi kimi, M.Təhmasib tərtib etdiyi “Koroğlu” dastanının nəşrinə müqəddimə yazmış, kitabın sonunda izah və qeydlər, lüğət vermişdir (28, 5-18). Bu cəhətdən M.Təhmasib nəşri irəliyə doğru atılmış uğurlu bir nəşr olsa da, burada bəzi mübahisəli məsələlərə də yol verilmişdir. Belə ki, tərtibçi eyni bir qolun bir hissəsini bir sözləyicidən, digər qismini isə digər sözləyicidən istifadə edərək tərtib etmişdir. Bu isə bəzi folklorşünas alimlərin də göstərdiyi kimi, folklorşünaslıq prinsipinə ziddir” (8, 31). Bu fikirlə qismən razılaşıaraq bildirmək istəyirik ki, əslində müəllif kitabın sonunda verilmiş izah və qeydlərdə məsələyə aydınlıq gətirmişdir. Bu qeydlərdə dastanın hər hansı bir qolunun söyləndiyi və toplandığı zaman və mə-

kan haqqında geniş məlumat verilmişdir. Buradan da bir qolun bir neçə variantının istifadə edildiyini görmək mümkündür. Hər bir qolun arxiv nömrəsi göstərilməklə harada, nə vaxt və hansı aşığıdan yazıya alındığı, kim tərəfindən toplanıldığı, daha əvvəl hansı nəşrdə çap olunduğu dəqiqliklə qeyd olunmuşdur. “Müqəddimə”də dastanın yaranma və tədqiqat tarixi, tarixlə səsleşmə faktları, variantları və versiyaları haqqında məlumat vermişdir.

1941-ci il Hümmət Əlizadə nəşrini yüksək qiymətləndirən müəllif, bununla belə ən doğru varinatın 1949-cu il nəşri olduğunu qeyd edir. “İzahlar” xüsusi maraq doğurur və qollara açar rolu oynayır. Burada hər qolun əsas varinatı göstərilmiş, mövcud fərqlər, nəzm hissələrindəki qoşma fərqləri verilmişdir. Nümunə olaraq “Koroğlunun Ərzurum səfəri” qoluna nəzər salaq: Bu qolun tərtibində “Dəmirçioğlu-Əsəd”, “Dəmirçioğlu-Hüseyn”, “Dəmirçioğlu-İbrahim” variantları əsas götürülmüşdür. Bu sayılanlardan başqa, həmin qolun daha 5 variantı vardır. Ümumiyyətlə, bu qolun varinatları öz quruluşlarına görə bir-birindən xeyli fərqlənir. Aşıqların bəzisi “Dəmirçioğlunun Çənlibelə gəlməsi” qolunu da bununla birləşdirib bir qol kimi deyir, bəziləri isə “Aşiq Cünunun Çənlibelə gətirilməsi” əhvalatını da qoldan ayıraraq hər üçünü müstəqil qol şəklində söyləyirlər (3, 417). Burada müxtəlif əlyazmalardan “Koroğlu” dastanı ilə bağlı nümunələr verilmişdir. Elyas Muşeqin 1721-ci ildə erməni əlifbası ilə yazılmış “Nəğmələr kitabı”ndan, Əndəlib Qaracadağının XIX əsrin əvvəllərinə aid “Şeirlər məcmuəsi”ndən, 1799-cu ildə erməni əlifbası ilə yazılmış digər əlyazmadan, əslü Gürcüstan Dövlət Muzeyində saxlanılan gürcü əlifbası ilə yazılmış əlyazmadan götürülmüş nümunələr verilmişdir. Bununla da tərtibçi dastanın qədimliyini, mötəbərliyini, oxucunun nəzərinə çatdırmaq istəmişdir. “Müstəqil nəğmələr” bölməsində də xalq qəhrəmanı Koroğlu ilə bağlı olduğu hesab edilən, dastandan kənarda çox da məna ifadə etməyən şeir nümunələri verilmişdir.

M.Təhmasib qolların adını varianatlar arasından seçib təyin edərkən dövürünün sövət təbliğatına önəm vermiş, dastanı repressiyalardan qorumaq üçün kəskin ifadələrdən qaçmağa çalışmışdır. Fikrimizcə, nəşr vaxtı o, qolların adlarında olan Qafqaz və Anadolu yaşayış məskənlərinin adlarının daha az səsleşməsinə diqqət etmişdir. Çünki bu adlar oxucuya və ya dinləyiciyə təsəvvüründə dastanın xəritəsini canlandırmağa imkan verirdi. Bu isə sovet ideologiyasına görə yolverilməz idi və dastanın nəşri üçün əngəllər törədəcəkdi. Bütün bunlardan qorunmaq üçün tərtibçi şəhər və məkan adlarını qol başlıqlarında minimuma endirmiş, alternativ variantlardan istifadə etmiş və digər nəşrlərdən fərqli olaraq, başlıqları süjetə uyğun adlandırmışdır. Bundan başqa, fikrimizcə, bəzən isə aşıqlar bu qolları müxtəlif adlarla söyləmişlər. M.Təhmasib tərtib etdiyi 17 qoldan ibarət “Koroğlu” dastanında Azərbaycan aşıqlarının dilindən topladığı mətnləri və ondan əvvəl toplanmış bütün arxiv variantlarını nəzərdən keçirmişdir. Alim özündən əvvəl nəşr edilmiş Hümmət Əlizadə nüsxəsini də ciddi araşdırmışdır. Ümumi mənzerəyə nəzər salsaq, çoxvarinatlı və qarışıq qolların olduğunu görürük. “Alı kişi” qolunun müxtəlif aşıqlardan toplanmış 10-15 variantı, məsələn, “Koroğlu-Əsəd”, “Koroğlu-Bozalqanlı”, “Koroğlu-Əli”, “Qaf-Penn” və s. variantları vardır. Bir qolun bəzən bir neçə variant arasından hadisələri və epizodları saxlamaq şərti ilə ortaq nəticəyə gələrək ən mükəmməl bir qol tərtib etmək lazım idi.

Sovet dövrünün 50-60-cı illərində folklorşünaslıq sahəsində fəaliyyət göstərən alimlər arasında akademik Həmid Araslı irsini də xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. H.Araslının tədqiqatları arasında “Koroğlu” dastanı haqqında mülahizələrə rast gəlinir. Onun 1956-cı ildə nəşr olunmuş “XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında bu mülahizələrə də yer verilmişdir (2, 30-32). Eyni zamanda o, həmin ildə çap olunmuş M.Təhmasibin tərtib etdiyi “Koroğlu” kitabının redaktoru olmuşdur. Bundan başqa, 1960-cı ildə akademik “Aşıq yaradıcılığı” (1) kitabı işıq üzü gördü. Bu nəşrdə də müəllif tarixi şəxsiyyət hesab etdiyi Koroğlu haqqında fikir və mülahizələrini bildirmişdir.

Sovet dövrünün 40-60-cı illərində həm dastan haqqında alim və araşdırmaçıların fikir və mülahizələrindən ibarət elmi əsərlər yazılır, həm də dastanın mətni kitab olaraq və dövrü mətbuatda hissə-hissə çap olunur, oxucuların istifadəsinə verilir. Bu dövrdə rusca tərcümələrin nəşri artır, dastan həm respublika, həm də SSRİ miqyasında məşhurlaşır. Bunun səbəblərindən biri də dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin 1938-ci ildə “Koroğlu” operasını yazması və bu operanın böyük şöhrət qazanması idi. Həmin ildə “Литературный Азербайджан” jurnalında dastandan kiçik bir hissə çap olundu (29, 57-58). Dastanın 1940-cı ildə H.Əlizadənin tərtibatında rus dilində çap olunması o dövr üçün böyük hadisə oldu. Tərcüməçi Hüseyn Şərifov rusca nəşrə ön söz yazmış, dastanı sosialist yanaşma tərzi ilə təhlil edərək bunun yerli feodallara qarşı sinfi mübarizə aparan kəndli hərəkatlarının təzahürü olduğunu bildirmişdir. Bununla belə, o, dastanın müsbət keyfiyyətlərini də qeyd etmişdir: “Xalq dastanı “Koroğlu”da Azərbaycan xalqının siyasi və milli özünüdərkü qüvvətli şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun milli dühasının ən gözəl cizgiləri – azadlıq ruhu, qorxubilməz igidliyi, alicənablığı və mərdliyi, düşmənlərə olan müqəddəs nifrəti eposda məxsusi olaraq, həm də parlaq əks olunmuşdur” (34, 5-16). 1939-cu ilə Moskvada işıq üzü gören Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasında dastandan hissələr çap olundu (30).

Sovet dövrü “Koroğlu” tədqiqatçılarından biri də professor Mirəli Seyidovdur. M.Seyidov daha çox dastanı mifoloji aspektdən: motivlərin, obrazların mifoloji köklərini araşdırırdı. Onun qənaətlərinə görə, dastanın əsas obrazı Çənlibel, Alı kişi və Koroğludur: 1) Çənlibel – məkan olaraq strateji əhəmiyyəti vardır, mifik mənşəli obrazdır və dağ kultuna bağlanır; 2) Alı kişi – kor olması onun dağın ruhu olmasını göstərir və oğlu ilə məhz dağda məskən tutması da bununla bağlıdır; 3) Koroğlu isə üç ünsürlə əlaqəlidir:

a) Yer-torpaq (atası – dağ tanrısıdır).

b) Su (Qoşabulaqdan içib basılmaz qəhrəman və haqq aşığı olmuşdur).

c) Od və ya İşıq (onun adı Rövşəndir), silahı – Misri qılınc ildırım mənşəlidir, içdiyi Qoşabulağın suyu biri qərbdən və digəri şərqdən doğan ulduzların toquşmasından köpüklənmişdir) (25, 184-207).

Sovet dövrü 50-60-cı illər “Koroğlu” dastanı haqqında araşdırmalar sistemli şəkildə davam edirdi. Bu dövrdə dastan haqqında araşdırmalar geniş vüsət almışdır, mövzu ilə bağlı dissertasiyalar yazılırdı. 1955-ci ildə Paşa Əfəndiyev “Короглу – героический эпос Азербайджанского народа” (“Koroğlu – Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu”) adlı dissertasiya müdafiə edərək bu sahədə ilk mo-

noqrafik tədqiqata imza atdı (35). Dissertasiyada Qafqazda və Cənubi Azərbaycan ərazisində dastanın toplanma, araşdırma və yayımlanma tarixi əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Alim ilk toplama mətnlərindən başlayaraq dastanın bütün nəşrləri və nəşirləri haqqında geniş məlumat verir, İ.Şopen, A.Xodzko, J.Sand, S.S.Penn nəşrlərinin elmi əhəmiyyəti, dastanın başqa xalqlar arasında da məşhurlaşması məsələlərinə toxunur. Bundan başqa, dissertasiyada müxtəlif mətnlər müqayisəli olaraq tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu tədqiqatla bağlı mətbuatda da məqalələrlə çıxış etmişdir. Paşa Əfəndiyevin “Koroğlu” dastanı” (4), “Koroğlu” eposunun çap olunmamış qolları” (7), “Qəhrəmanlıq dastanı (eposun rusca nəşrinin 100 illiyi)” (6), “Koroğlu” rus mətbuatında” (5, 53-64) və s. kimi bir sıra məqalələri çap olunmuşdur.

İşin elmi nəticəsi. XX əsrin ilk yarısı, xüsusən sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycanda tədqiqatçılar və alimlər tərəfindən “Koroğlu” dastanının toplanması, nəşri və şöhrətlənməsinin qızıl dövrü hesab olunur. 1920-ci illərdə Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin Folklor şöbəsinin bu sahədəki işlərdə xüsusi rolu olmuşdur.

İşin elmi yeniliyi. XIX əsrdən başlayan və XX əsrin ortalarına qədər davam edən dövr “Koroğlu” dastanının toplanılması, nəşri baxımından çox məhsuldar bir dövr olmuşdur. XX əsrin ilk yarısında bir-birindən fərqlənən V.Xulufu, H.Əlizadə, M.Rəfili, A.Rəcəbli, Ə.H.Tahirov, S.Mümtaz, M.Təhmasib nəşrləri arasındakı ortaq və fərqli epizod və motivlərin olması, dastanın ilk yazılı qaynaqlarına istinad edilərək müxtəlif toplayıcılarından, aşiq repertuarlarından alınmış məlumatlar işin elmi yeniliyi hesab edilir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Bildiyimiz kimi, “Koroğlu” dastanı türk xalqları arasında yayılma arealı baxımından ilk yerdə dayanan dastanlarımızdan biridir. Onun ilk yazılı qaynaqları, adının keçdiyi və ya mətn, şeir nümunələrinin verildiyi əlyazmalar, arxiv və kitabxanalarda saxlanılan nadir nüsxələr “Koroğlu”nun şöhrətindən xəbər verir. Dastanın milli versiyaları və onların ətrafında yaranan variantlar XIX əsrdən etibarən toplanmağa, araşdırılmağa başlanmışdır. Azərbaycanda sovet dövrü “Koroğlu” tədqiqatçıları və onların gərgin əməyi nəticəsində ortaya çıxan tədqiqat, toplama, nəşr işləri öz bəhrəsini vermiş, dastanın mükəmməl nüsxələri şifahi yaddaşdan yazılı yaddaşa köçürülmüşdür. Dastanın öyrənilmə prosesi bu gün də davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Aşiq yaradıcılığı. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1960, 136 s.
2. Araslı H. Koroğlu dastanı // XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1956, S. 30-32.
3. Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Koroğlu dastanı / Tərtib edən Təhmasib M. Bakı: Çıraq, 2005, 544 s.
4. Əfəndiyev P. “Koroğlu” dastanı // Sovet Ermənistanı qəzeti. 1956, 20 oktyabr.
5. Əfəndiyev P. “Koroğlu” dastanı rus mətbuatında // Azərb. SSR EA Xəbərləri, İctimai elmlər. 1958, №1. S. 53-64.
6. Əfəndiyev P. Qəhrəmanlıq dastanı (Eposun rusca tərcüməsinin 100 illiyi) // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti, 1956, №25.
7. Əfəndiyev P. “Koroğlu” eposunun çap olunmamış qolları // Ədəbiyyat və

incəsənət qəzeti, 1955, №13.

8. Əliyeva X. Məhəmmədhüseyn Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti / Elmi redaktoru İsmayılov H. Bakı, Nurlan, 2009, 156 s.

9. İbrahimova A. Azərbaycan koroğluşünaslığı: tarixi və inkişaf mərhələləri. Bakı, Nurlan, 2014. 149 s.

10. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və “Bir neçə söz”ün müəllifi M.Təhmasib. Bakı: Elm, 1975, 368 s.

11. Koroğlu / Çapa hazırlayanı və ön sözün müəllifi M.Təhmasib. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1956, 454 s.

12. Koroğlu / Tərtib edəni H.Əlizadə. Bakı: Azərnəşr, 1941, 226 s.

13. Koroğlu / Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M.Təhmasib. Bakı: Elm, 1959, 508 s.

14. Koroğlu / Tərtib edəni, müqəddimə və şərhlərin müəllifi M.Təhmasib. Bakı: Elm, 1949, 484 s.

15. Koroğlu / Tərtib və ön sözün müəllifi M.Təhmasib. Bakı: Gənclik, 1982, 328 s.

16. Koroğlu / Toplayıb nəşr edəni V.Xulufu. Bakı: Azərnəşr, 1929, 162 s.

17. Koroğlu / Toplayıb nəşr edəni V.Xulufu. Bakı: Azərnəşr, 1927. 86 s.

18. Koroğlu / Uşaqlar üçün işləyəni M.Təhmasib. Bakı: Azərnəşr, 1965, 376 s.

19. Koroğlu qoşmaları / Tərtib edəni M.Təhmasib. Bakı: EAAzF nəşri, 1943, 34 s.

20. Koroğlu. Abbas Rəcəbli nəşri / Tərtib, ön söz və şərhlərin müəllifi E.Tofiqqızı. Bakı: Elm, 1999.

21. Koroğlu. Xalq variantı // “Gənc nəsil” jurnalı, 1940, №8, S. 13-16.

22. Koroğlu. Xalq variantı // “Gənc nəsil” jurnalı, 1940, №9, S. 13-14.

23. “Koroğlu” dastanı (Vəli Xulufu nəşri). Bakı, TOFİQ-M, 2017. 180 s.

24. Nəcəfov N. Salman Mümtaz və folklor // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, V kitab. Bakı: Elm, 1977, S. 174-185.

25. Seyidov M. Alı kişi və Koroğlu obrazlarının prototipləri haqqında // Azərbaycan jurnalı, 1978, №4, S. 184-207.

26. Təhmasib M. Bir neçə söz / Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq eposu. Bakı: EA AzF nəşriyyatı, 1941, S. 3-5.

27. Təhmasib M. Bir neçə söz / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, I cild. Bakı: 1965, S. V-LVI

28. Təhmasib M. Müqəddimə / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV cild. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşriyyatı, 1969, S. 5-18.

29. Азербайджанский народный эпос // Журнал Литературный Азербайджан, 1938, №12, С. 57-58.

30. Антология Азербайджанской литературы / Под ред. В.А.Луговского и С.Вургуна. Москва: ГИХЛ, 1939.

31. Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос. Составитель: Г.Али-заде. Баку: Азернешр, 1940, 131 с.

32. Красов П. Кавказские заметки и легенды о Кер-оглы // Газета Кавказ, Тифлис, 1903, №17.

33. Рафили М. Очерки по истории азербайджанской литературы // Журнал Литературный Азербайджан, 1940, №1, С. 57-61.

34. Шарифов Г. Предсловие / Кер-оглы. Азербайджанский народный эпос. Составитель: Г.Али-заде. Баку: Азернешр, 1940, С. 5-16.

35. Эфэндиев П. Короглу – героический эпос Азербайджанского народа. Дис. канд. фил. наук. Баку, 1953, 300 с.

